

MƏNA, ANLAYIŞ, KONSEPT VƏ ONLARIN NİTQDƏ REALİZƏ OLUNMASI

Məna, anlayış və konsept məfhumları bir-birinə yaxın olsalar da, identik deyillər. Onlar nitqdə dil vasitələrinin köməkliyi ilə açıqlanırlar və konkret məqsədlə nitq situasiyasında işlədilir, diskurs (mətn) şəklində formalaşır.

Bu məfhumların nisbətində hazırdakı nəzəri dillilik və kognitiv linqvistikada vahid baxış yoxdur. Terminoloji baxımdan bu məfhumları qarışdırmaq və onları daşıq (mümkün qədər) fərqləndirmək üçün onlara konkret bir konseptə nəzərən aydınlıq gətirmək vacibdir.

Məna dil sisteminə mənsub olub, «bizi əhatə edən gerçəkliyin müəyyən fraqmentləri və tərifləri haqqında insan biliklərinin məcmusu» şəklində çıxış edir [5, s. 9].

Kognitiv linqvistikada əsas yerdə bilik kateqoriyası və dil durur. Bilik obyektiv aləmin qanunauyğunluqlarının dərkinin notisi, reallığın əsasında və onun daşıq (mümkün qədər) fərqləndirilməsi, saxlanması, işlənilməsi və ötürülməsinin əsas vasitəsi qismində çıxış edir.

Biliklər (informasiya) dildə leksik mənalara və konnotasiyalara şəklində saxlanılır, nitqdə onlara nominativ vahidlərin leksik-semantik birləşməsi notisində formalaşır müxtəlif mənalara müvafiq gəlir. Konsept və mənanın qarşılıqlı əlaqəsi mənanın konsepti veribəlaşdırıran dil işarəsinə müvafiq olması ilə şərtlənir. Konsept sözün leksik mənası, sözlərin leksik birləşməsi notisində yaranan mənasının köməkliyi ilə əyətər olur. Tarixən formalaşdığından konseptlər leksik mənalardan daha sabit və dayanıqlı olur.

«Kognitiv baxımdan sözlərin leksik mənası mürəkkəb qurumdur və şüurun konseptual sisteminin əlaqələri və münasibətləri ona yönümlüdür. Leksik mənanın strukturu əsas nüvəsinin və civarlarına cəlb olunan əlamətlərin məntiqi əlaqələrindən yaranır. Leksik mənanın məzmunlu nüvəsi və onu əhatə edən semantik əlaqələrin özlərinin də strukturları var. Nüvənin strukturu onu təşkil edən semantik əlamətlərin məntiqi əlaqələrindən əmələ gəlir, bundan başqa isə onun tərkibində adətən hipersema və hiposema, yəni soy və növ hissələri fərqləndirilir» [1, s.88]

Hazırda konseptə iki əsas yanaşma fərqləndirilir:

1) Linqvokulturoloji - bu yanaşmada konsept «verballaşmış mədəni məna» və «dilənin semantik vahidi» [3, s. 11] kimi nəzərdən keçirilir;

2) Linqvokognitiv - onun çərçivəsində əsas noticə dünyagörüşü anlayışlarının semantik modelinin qurulmasıdır, dil işarəsinin semantikasi isə konseptin məzmununun formalaşmasını yeganə vasitə kimi çıxış edir [8, s. 43].

Konsept sözlə, frazeoloji birləşmə və ya geniş deyimlə ifadə oluna bilər. O həmçinin leksik ifadəsi olmayan lakun şəklində də ola bilər. Beləliklə, verballaşmamış konseptlərin mövcud olması fikri önə çəkilir və lakunlara leksik məna verilir [12, s.26-28].

Z.D.Popova və İ.A.Sterin hesab edirlər ki, konseptlər insan şüurunda: a) bilavasitə onun hissi təcrübəsindən; b) predmetli fəaliyyəti əsasında; c) dil ünsiyətindən; ç) dil vahidlərinin dərk yolu ilə; d) artıq onun şüurunda mövcud olan fikri əməliyyatlar əsasında formalaşır [9, s. 40].

Konseptlər bir-birindən təcrübə olunmuş şəkildə mövcud deyillər. Onlar öz aralarında əlaqəlidirlər. Bu, bir konseptin məzmununu başqasının terminləri ilə ifadə etməyə, abstrakt mahiyyətlərin daha konkret anlayışların köməkliyi ilə təsvir etməyə imkan verir. «Kognitiv semantika ideologiyası vizual, obrazlı təsvirlərlə çox sıx bağlıdır» [10, s.350]. Bunun notisində konseptləri çox vaxt sxemlər, freym, ssenari şəklində təsvir edirlər.

Kognitiv linqvistikada və konseptual təhlil çərçivəsində konseptin tədqiqi metodu onun məna potensialının işıqlandırılmasına yönəldilmiş tədqiqat prosedurları sistemidir. «Gözəllik» qiymətləndirmə konseptinin təsvirinin xüsusiyyəti qiymətlərin bu və ya digər obyektlər qrupuna tətbiqinin meyarları, əsasları və motivlərinin müəyyənəşdirilməsini tələb edir. Konkret konseptin leksik-semantik sahəsinə təşkil edən sözlərin işlədilmə meyarları fikrə olumadığından tədqiqatçı qarşısında duran məsələ konseptin modelləşdirilməsi, ona daxil olan elementlər arasında məntiqi münasibətlərin və onun digər konseptlərə əlaqələrinin müəyyənəşdirilməsindən ibarətdir.

Kognitiv semantika çərçivəsində aparılan tədqiqatlarda dil nominasiyası nəzəriyyəsinə mühüm yer ayrılır, çünki onun köməkliyi ilə insanda olan ideya və təsvirlərin adlandırılma prinsipləri və mexanizmləri aşkarlanır. Nominasiya zamanı motivləşmə dil daşıyıcısının dünyanın bu və ya digər fraqmentinə baxışları aşkarlanır ki, konkret xalqın dünyagörüşünün özəlliklərini anlamağa imkan verir [8, s. 26].

Konseptlərin tədqiqinin metodikası ənənəvi olaraq özündə konseptin nüvəsinin və civarlarının öyrənilməsinə ehtiva edir [8; 9]. Nüvə və nüvəyəni zəmanə konsepti adı, onun derivatları və ən yaxın sinonimləri əmələ gətirir və onların tariflərinə konseptin adı özünə yer alır. Civan kvazisinoimlər, assosiatlar, frazeologizmlər və paremiyalar, sabit bənzətmələr, kognitiv metaforlar və b. təşkil edirlər.

Konsept nüvəsi xeyli dərəcədə böyük ehtimalla izahlı, sözdüzəltmə, sinonimik, tezaurus lüğətləri vasitəsilə müəyyənəşdirilir. Sonra tədqiqatın gedişində bu ləksələrin siyahısı yoxlanılır, dəqiqləşdirilir, onlara əlavələr edilir. Konseptin təhlili zamanı birinci növbədə dildə homin konseptin əsas təqdimatçı sözləri müəyyənəşdirilir. Belə sözlər qismində konseptin nitqdə daha çox təqdim olunduğu əsas vasitələr çıxış edir.

⁸⁶ Azərbaycan Dillər Universiteti. Dissertant

Konseptin nüvəsini ən yaxşı əsas sözün – konseptin adının semantikasi əks etdirir. Konseptin məzmunu əsas leksemənin sinonimləri, similyarları (semantik baxımdan yaxın sözləri), derivatları və antonimlərinin təhlili ilə zənginləşir. Bu vahidlərin semantikasının təfərrüatlı təhlili zamanı əsas semalar və onların əsas və cıvar semantik komponentləri (semalar) üzə çıxarılır.

Konsepti dildə obyektivləşdirən leksemənin birləşməsinin təhlili konseptləşdirilən hadisənin kateqoriyalaşma üsullarını aşkarlamğa imkan verir. Koqnitiv əlamətlər şüurda baş verən mental proseslərdir, biliklərin kateqoriyalaşdırılması təsülüdür, yəni dil və mədəniyyət daşıyıcılarının şüurunda bir hadisənin digəri ilə əlaqəsinin dərkə təsülüdür. Koqnitiv metaforaların təhlili dil daşıyıcılarının gerçəkliyini bu və ya digər hadisələrin hansı kateqoriyalarla düşündüyünü anlamağa imkan verir.

Beləliklə, müəyyənləşdirilmiş semalar konseptual əlamətlərlə, semalar konseptual qatlarla eyniləşdirilir, kateqoriyalaşdırma üsulları (koqnitiv metaforalar) koqnitiv əlamətlər kimi şərh olunur. Sonra linqvistikənin verilənləri əsasında konseptin strukturu qurulur (13, s. 63) və həmin konseptin nüvəsini başqa konseptlərdən və mental qurumlardan ayıran sərhəd müəyyənləşdirilir. Konseptin cıvar sahəsi qismən digər, yaxın konseptual sahələrin cıvar fraqmentləri ilə üst-üstə düşə bilər. Linqvistikə baxımından bu, bütövlükdə leksik sistem quruluşu ilə izah olunur.

Konseptin məzmununun cıvarında öz əksi pəramiyalar, aförizmlər, misallar, bəzən isə hətta həcmə böyük mətlərlə tapan müxtəlif təriflər, şərhlər yerləşir. Konseptin yozum (interpretasiya) sahəsi əsasən məhz bu arsenaldan üzə çıxarılır; bu sahədə ilk nəzərdən görünməyən ən müxtəlif mənə əlamətləri aşkar etmək mümkündür: məsələn, konseptin sosial tərəfini əmələ gətirən kollektiv şüur, müxtəlif qiymətlər, assosiasiyalar, konseptin kulturoloji tərkib hissəsi və s. kimi.

Pəramiyələr prizmasından nəzərdən keçirilən eyni bir konsept müşahidəçiyə müxtəlif tərəfləri ilə çevrilir və buna görə onun çoxlaylıq və çoxaspektliyi xüsusilə yaxşı görünür. Atalar sözlərinin belə ziddiyyəti olması onların nüvəyə deyil, cıvara (yozum sahəsinə) aidliyi ilə izah olunur, çünki burada konseptin strukturunu əmələ gətirən müxtəlif koqnitiv əlamətlərdən alınan notionaları görmək olur, buna görə də o, koqnitiv qatların yerdəyişməsi (sürüşməsi) və diffuzluğu ilə fərqlənir.

Beləliklə, konseptin linqvokoqnitiv tədqiqi onun nüvəsi və cıvarlarının təsvirini nəzərdə tutur və müşahidə və eksperiment yolu ilə həyata keçirilir. Bunun üçün müxtəlif növ mətlərlərdən leksik, frazeoloji, pəramioloji, metaforik, bənzətmə və b. sabit vahidlər seçilir.

Linqvistik semantikada «**mənə**» termini geniş və dar mənədə işlədilir. Dar mənədə bu termin bu və ya digər obyektin, hadisənin və ya münasibətin mühüm əlamətlərinin insan şüurunda əksidir, yəni adı və ya «sədləvlə» anlayışdır. Geniş mənədə o, sözün daşıyıcısı qismində çıxış etdiyi informasiyanın hamısıdır, bu, koqnitiv fenomenidir və onun dərkə şüurun strukturu və daxili quruluşuna aydınlıq gətirməyə qəbildir [4; 7].

İşlədilmə prosesində sözün əşyavi və anlayış mənalara üst-üstə düşməyə bilər. Bu halda sözün əşyavi aidiyində dəyişiklik baş verir və nəticədə söz işarəsi başqa əşyanın adına çevrilir və ya mənası dəyişikliyə məruz qalır. İkinci nominasiyanın – metafora və metonimiyanın mahiyyəti də bundadır [2, s. 153-154].

Sözlərin əksəriyyəti çoxmənalı olduğundan, onlar bir deyil, bir neçə mənəni çatdırıa bilirlər, yəni onlar müvafiq leksik-semantik variantları aktuallaşdırma yolu ilə müxtəlif konseptlərə aid olurlar. **Mənə** konkret situasiyanın ona sax olan bütün təfərrüatlarla bu və ya digər modal «çərçivələrdə» əks etdirilməsidir [14, s. 95]. Dildə «sözün bu mənasında» ifadəsinin mövcud olması da təsadüfi deyil. Dildə sinonimlərin mövcudluğu və perifrəz etmək imkanı da göstərir ki, eyni bir mənə müxtəlif leksik vahidlər və ya onların birləşmələri ilə çatdırıla bilər.

Dil vasitələri nitq fəaliyyətinin gedişində dünya haqqında biliklərin (informasiyanın) çatdırılmasına xidmət edir. İnformasiyanın insan şüurunda saxlanılması anlayışlar formasında gedir. Məntiq və fəlsəfə nəzərdən keçirilən **anlayış** dərk edilmiş ciddi və zəruri əlamətlərin məcmusudur. Konseptə nisbətən anlayışın strukturu daha sadədir. Konsept, V.N.Teliyanın sözlərinə görə, yalnız obyektin ciddi əlamətlərini deyil, həmin dil kollektivində mahiyyət haqqında biliklərin hamısıdır [14, s. 96].

Anlayış mənanın dayanıqlı və ədətən dominant hissəsi olub, bu anlayış adı qismində çıxış edən müəyyən leksik vahidlərin əsas sémələrinin birləşməsidir [məsələn, bax: 2, s. 47-49]. S.D.Kaçnelson anlayışın iki formasını fərqləndirir: *formal və məzmunlu*. Formal anlayışlar dedikdə, o, əşyanı tanımaq və onun adını düzgün işləmək üçün zəruri olan ən ümumi və səciyyəvi fərqləndirici minimum əlamətləri başa düşür. Bu əlamətlər sözün mənasının anlayış nüvəsinə uyğun olub, «formal təriflər (definiya) vasitəsilə çatdırıla bilər». Məzmunlu anlayışlar insanın həmin əşya haqqında biliklərinin məcmusunu əhatə edir [5, s. 18-23]. Bəzi hallarda onlar əşyanın daha az əhəmiyyətli əlamətlərinin nitqdə aktuallaşdırılması nəticəsində yaranan mənanə müvafiqdir. Bu xüsusiyyətinə görə məzmunlu anlayışlar konseptlərə yaxınlaşır, lakin onunlarla eyniləşmir, çünki konsept tədriyədəki obyektin haqqında bütün biliklərin məcmusu olduğu halda, anlayış obyektin əsas əlamətləridir.

İnsanın idrak fəaliyyətinin gedişində əldə olunan məzmunlu informasiya dil formalında əksini tapır. Əldə olunan məzmunlu bilik və təcrübənin verballaşması prosesində insanın şüurunda onun kateqoriyalaşması gedir. V.A.Maslovanın verdiyi tərifə görə, kateqoriyalaşma «dünyanın strukturlaşması, sözün/obyektin bu və ya digər qrupa aid edilməsi, «sınıf – sinfin üzvi» tipli iyerarxik münasibətlərin müəyyənləşməsi təsülüdür» [8, s.31-32]. Koqnitiv fəaliyyət nəticəsində əldə olunan biliklər çox vaxt insanın adı, gündəlik təəvvülərini əks etdirir və bir çox hallarda stereotiplər əmələ gətirirlər.

İnsanın şüurunda prototiplər ətrafında ətraf aləmin əşya və hadisələrinin kateqoriyalaşması gedir. Prototip bizim obyekt haqqında təəvvülümüzün əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini əks etdirməlidir. Prototipə oxşarlıq dərəcəsinin asılı olaraq həmin predmetin konseptin yaxşı və ya pis nümunəsi olması haqqında nəticə çıxartmaq olar.

C.Lakoff stereotip, nümunə və idealları fərqləndirir. Onun yaşamasında *stereotip* kateqoriyanın tipik nümunəsidir [15]. Bir qisminin seçimi dil daşıyıcılardan tərəfindən «avtomatik» baş verir, digər qisminin seçimi isə (məsələn, sosial stereotiplər)

düşündürülmüş şəkildə həyata keçirilir. Nümunələrdən fərqli olaraq, stereotiplər kateqoriyanın yekcins və adətən, tipik tərkib hissələridir. Nümunələr ayrı-ayrı mahiyyətli olub, bütövlükdə kateqoriyanı saxıyələndirməyə imkan verir.

Konseptin strukturuna əsas komponentlərlə yanaşı anlayışın məzmununu müəyyənələndirmək baxımından vacib olmayan, amma dünyanın mənzərəsini təsvir etmək, etnosun mədəni xüsusiyyətlərini aşkarlamaya üçün zəruri olan başqa komponentlər də daxildir. Bunlar qiymətləndirmə və assosiativ komponentlərdir. Y.S.Stepanovun fikrincə, bu, sözü və onun ifadə etdiyi anlayış müəyyən edən təsvürlər, anlayışlar, biliklər, assosiasiyalar, duyğular dərəcəsidir, çünki «konsept anlayışla eyni qəbiləndirən hadisədir». Amma anlayışdan fərqli olaraq «konseptlər yalnız düşündürülür, həm də duyulurlar». «Onlar emosiyalar, simpatiya və antipatiyalar, bəzən işə müxtəlif fikirlərin toqquşmasıdır» [11, s. 40-41]. Buna misal «gəzəllik» konsepti ola bilər.

Müxtəlif dillərdə təmsil olunan eyni anlayışlar, adətən, bir-birindən bir o qədər də ciddi fərqlənmirlər. Əsas fərqlər koqnitiv səviyyədə (əsas etibarilə praktik həyatı biliklər) özünü göstərir. Konseptin əsas elementlərindən biri qiymətləndirmə komponenti və müasir assosiasiyalardır. Bu informasiya konsepti mədəniyyətin faktıdır və onun anlayışdan fərqi əsasında durur.

Konsept, sözün mənasından fərqli olaraq sətir struktura malik deyil. Bu da ondan irəli gəlir ki, tərəkür prosesində konsept «dəim fəaliyyət göstərir, müxtəlif tərkib hissələri və aspektlərində aktuallaşır, müxtəlif konseptlərlə birləşir və onlardan çıxır» [13, s. 58].

Konseptdə nüvə və nüvəyənə zona (əsas qat) fərqləndirilir, konsept həcmli interpretasiya (yozum) hissəsinə (civar) malik olur.

Dildə konseptual əlamətlərə semalar müvafiqdir.

Konseptual sahənin cəmiyyətə dair strukturuna malik olmur və çox vaxt onda anlayış mahiyyəti baxımından ziddiyyətlər müşahidə olunur. Bu da, Stevanın fikrincə, onunla izah olunur ki, «konseptin interpretasiya sahəsində müxtəlif koqnitiv əlamətlərdən «məticələr» olur» [13, s. 61].

Mərkəz və cəvərin fərqləndirilməsi prinsipi leksik-semantik və konseptual sahələrin qurulmasında da tətbiq olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, birinci halda daha yekqın, eyni tipli mahiyyətlərdən söhbət gədirsa, ikinci halda struktur müxtəlif tipli təqdimatların (fikri mənzərələr, sxemlər, freymlər, ssenarilər və s.) birləşmələri ilə təmsil oluna bilər. Beləliklə, konsept dəyərləndirmə fəaliyyəti nəticəsində yaranır. Konseptin strukturuna dəyərləndirmə ilə yanaşı anlayış və obrazlı elementlər də daxildir. Anlayış elementi real və ya təsvürlə edilən obyekt haqqında faktı informasiya əsasında formalaşır. Konseptin obrazlı hissəsi gərəkliliyin dərk edilməsi üsulu ilə bağlı olub, özündə dildə təsbit olunmuş sadə təsvürləri, konseptin ifadə olumasına xidmət edən sözün daxil formasını, stereotip təsvürləri, koqnitiv metaforları, prototipləri və idealları birləşdirir.

Konsept, mənə və anlayış qarşılıqlı əlaqədədir. Konseptin mental kateqoriyası olan mənə dil kateqoriyası vasitəsilə nitqə aktuallaşır. Amma aktuallaşma birbaşa deyil, anlayışın məntiqi kateqoriyası vasitəsilə baş verir və bu zaman anlayışda həcm (bu anlayışa uyğun gələn predmetlər dəsti) və məzmun (anlayışın bu sınıfa müvafiq olan ümumi və əhəmiyyətli əlamətləri) fərqləndirilir. Anlayışın həcmi öz mahiyyəti saxıyələrinə görə leksik mənaya yaxınlaşır, anlayışın məzmunu isə milli spesifik komponent olduğu təqdirdə konsepti yaratmağa qəbilir.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva S.T. "Education" konsepti və onun struktur elementləri problemə dair // Dil və ədəbiyyat. № 3 (99). Bakı: 2016, s.87-89
2. Агеев И. Ф. Словные проблемы семантики. Монография. - М.: Гнозис, 2005.
3. Антология концептов // Под ред. В. И. Карасина, И. А. Стернина. - М.: Гнозис, 2007.
4. Бабунова, А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. — Воронеж: ВГУ, 1996.
5. Кашинельсон, С. Д. Содержание слова, значение и обозначение: 3-е изд., стереот. // Под общ. ред. В. М. Жармунского, М. М. Гуман, С. Д. Кашинельсона. — М.: Едиториал УРСС, 2004.
6. Крытый словарь по логике / Д. П. Горский, А. А. Ивин, А. Л. Жуванорон; Под ред. Д. П. Горского. - М.: Проспект, 1991.
7. Кудрякова, Е. С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. - М.: Наука, 1981.
8. Маслова, В. А. Введение в когнитивную лингвистику. - М.: Флинта: Наука, 2004.
9. Попова, З. Д. Стернин, И. А. Очерки по когнитивной лингвистике. - Воронеж: Истоки, 2001.
10. Рахилина, Е. В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость. - М.: Русские словари, 2000.
11. Степанов, Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. - М.: Школа «Языки русской культуры», 1997.
12. Стернин, И. А. Национальная специфика мышления и проблема двуязычности // Связи языковых единиц в системе и реализации. Тамбов, 1998. - С. 22-31.
13. Стернин, И. А. Методика исследования структуры концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научное издание / Под редакцией И. А. Стернина. Воронежский государственный университет, 2001. - С. 58-65.
14. Телия, В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М.: Языки русской культуры, 1996.
15. Лавров, Дк.; Давосон, М. Метафоры, которыми мы живем / Пер. с англ. А.Н. Баранова, А.В. Морозовой - М.: Едиториал УРСС, 2004.

Аçar sözlər: *konsept, mənə, anlayış, bilik kateqoriyası, dil, koqnitivlik, konseptin strukturı.*

Ключевые слова: *концепт, смысл, понятие, категория знания, когнитивность, структура концепта.*

Key words: *concept, meaning, notion, category of knowledge, cognition, concept structure.*

Резюме

Значение, понятие, концепт и их реализация в речи

Концепт, значение и понятие взаимосвязаны, близки, но не идентичны. Значение, являющееся ментальной категорией концепта, актуализируется в речи посредством языка. Но актуализация происходит не непосредственно, а

через логическую категорию понятия, и при этом в понятии выделяются объем и содержание. Концепт возникает в результате познания и оценки. Наряду с оценкой в структуру концепта входят так же понятие и образные элементы. Понятие формируется на основе фактической информации о реальных или представляемых объектах. Образная сторона непосредственно связана со способом познания действительности и объединяет в себе закрепленные в языке простые представления, внутреннюю форму слова, стереотипные представления, когнитивные метафоры, прототипы и идеалы.

Summary

Meaning, notion, concept and their realization in speech

Concept, meaning and notion are interrelated, close, but not identical. The meaning, which is the mental category of the concept, is actualized in speech through language. But actualization does not occur directly, but through the logical category of the concept, and at the same time, the volume and content are distinguished in the concept. The concept arises as a result of cognition and evaluation. Along with the evaluation, the structure of the concept also includes the concept and figurative elements. The notion is formed on the basis of factual information about real or imagined objects. The figurative side is directly related to the way of cognizing reality and combines simple representations fixed in the language, the internal form of the word, stereotypical representations, cognitive metaphors, prototypes and ideals.

Rayçı: prof., fil.e.d. Cahangirov Filkrət Fətış oğlu ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyatı kafedrasının professoru